

ортосундагы ар кыл мамилелерди, коомдогу адеп-ахлак, жүрүм-турум, таалим-тарбия маселелерин, элдин табыятка, жаратылышка болгон көз караштарын, жалпы маданий, рухий тажрыйбаларын, салт-жөрөлгөлөрүн реалдуу чагылдырып, кайсы доордо, кайсы мезгилде болбосун, накыл кептер көөнөргүс маданий дөөлөт болуп келүүдө.

Колдонулган адабияттар:

1. Абдубалиева Б.Ж. Түрк элдеринин макалдарынын жалпылыктары жана өзгөчөлүктөрү (кыргыз, алтай, хакас, тува макалдары). Ф.и.к., автореферат. Каракол, 2009.
2. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек, 2002.
3. Абдыразаков А. Түркатанынбалдарыболсок...же рун башаттары. ТИКА, Анкара, 1995.-73-б.
4. Акишова Г.Т. Х. Карасаевдин кыргыз тили илиминин өнүгүшүнө кошкон салымы. Б., 2015/4
5. Карасаев Х.К. Камус наама (араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр). –Бишкек, 1996.
6. Карасаев Х. Сөзсырларынбилгенбарбы?(К. Карасаевдин архив мурастарынан)// Рух кенчи, 2009.
7. Орхон-Енисей тексттери.-Ф.: Илим, 1982.-8-б.
8. Хусаин Карасаев. Накыл сөздөр. Пкитеп. Ф., 1987

Рецензент: фил.и.к., доц. Жумалиева Г.Э.

УДК 811

Жумадилова Н. С.

И.Арабаев атындагы КМУнин “Филологиялык билим берүүнүн практикалык курсу”
кафедрасынын улук окутуучусу

НАКЫЛ КЕПТИН РУХАНИЙ БАЙЛЫГЫ

Тарбия берүүдө элдик макал-лакаптардын, накыл сөздөрдүн маани-маңызын окуучуларга түшүндүрүүнүн мааниси чоң. Бул илимий макала кыргыз элинде элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсү болгон макал-лакаптар, накыл сөздөр, залкар ойлор жана улуу акылман инсандар тууралуу жана окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүдөгү накыл сөздөрдүн ролу, орду тууралуу сөз болмокчу.

Өзөктүү сөздөр: макал-ылакаптар, накыл кептер, учкул сөздөр, залкар ойлор, алардын маанилери, кыргыз тил, сөз, сөз өстүрүү, нуска сөздөр, накыл кептер, макал-лакаптар ж.б.

Жумадилова Н.С.

Старший преподаватель кафедры “Практического курса и филологического образования
КГУ им. И.Арабаева

ДУХОВНОЕ БОГАТСТВО МУДРЫХ ИЗРЕЧЕНИЙ

В воспитании учащихся большое значение придается народным пословицам, поговоркам, а также мудрым изречениям. В этой статье речь идет об устном народном

творчестве, какими являюся пословицы, поговорки и изречения великих людей, и о роли и месте изречений в развитии словарного запаса учащихся”.

Ключевые слова: *пословицы, поговорки, изречения, крылатые слова, великие мысли и их значения, кыргызский язык, слово, развитие речи, наставительная речь, пословицы, поговорки.*

N. S. Jumadilova

The senior lecturer of the department is the practical course of philology of KSUim.
I.Arabaeva

SPIRITUAL WEALTH OF WISE SAYINGS

In the education of students, the great importance is attached to the popular proverbs, sayings, and wise sayings. In this article we will talk about the oral folk art, what are the proverbs, sayings and sayings of great people, and about the role and place of sayings in the development of the vocabulary of students.

Key words: *proverbs, sayings, wise words, great thoughts and their meanings, Kyrgyz language, word, speech development, admonishing speech, proverbs, sayings.*

Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый жолуна караганда алардын балдарды тарбиялоо маданиятында элдик оозеки чыгармачылыктын ичиндеги дидактикалык адабияттардын орду өзгөчө болгон. Калк арасынан чыккан улуу ойчулдардын, акылмандардын, төкмөлөрдүн санат, насыят, терме ырлары ооздон-оозго өтүп, Арстанбек мындай ырдаган, Жеңижок мындай деген, Барпы мындай деген деп муундан-муунга насаатталып, айткан-дегени кийинки муун тарабынан кыйшаюусуз аткарылуучу мыйзамга, жүрүш-туруш эрежесине айланган. Же бир макал-ылакап, накыл сөз менен бир нече күндөп айтылуучу насаат сөздөр жыйынтыкталып жандырмагын таап алуу менен чечилген. Мына ошол дидактикалык чыгармаларды чыгаргандар, оозеки айтып башкаларга тараткандар, окуя-кырдаалга, заманга карата жаңы маани-мазмун, жаңы түс берип байыткан таланттуу кишилер элдик тарбиячылар, агартуучулар катары калк тарабынан жогору бааланган. Орто кылымдагы түрк элинин улуу акыны Алишер Навои Бухаранын башкаруучусу Хусейин Байкара вазирликке алган Жусуп Баласагынга “Кут алчу билим” китебин жазып бергендиги үчүн, анда ошол кезге чейинки эл арасындагы тарбиялык насааттарды топтоп, ырааттуулукка салып, аларды элге тартуулагандыгы үчүн Кашкардын ханы Хас Хажиб мансабын берип, сарай кызматына алат.

Илгертеден эле кыргызда сөздү терең баалап-барктап, сөзгө өтө чоң маани берип келгендиги, кичүү муундарыбыз куттуу, касиеттүү сөздөрдөн тарбияланып, таалим алып келгендиги нукура чындык. “Сөзүң өлгөнчө өзүң өл” деп ата-бабаларыбыз да бекеринен айтпаса керек, бала төрөлгөндөн баштап эле тарбиялык мааниси чоң, мааниси терең накыл сөздөрдү угуп чоңоюшкан. Мисалы, Адамдын мыкты сапаттары, чындык тууралуу аалым Жусуп Баласагын:

Акыл сөз жана мыкты эмгек менен,

Эстелик калтырасың өчпөс терең.

Арзыгын Адам деген атка, Адам

Байлыкка намыс-арды сатпа, Адам. *Жусуп Баласагын*

Адамдын сөзү – анын күзгүсү, адеби, уяты, ар-намысы, жүрүм-туруму.

Эзелтеден сөздүн ийри, түзү бар,

Сергитээри же жагымдуу жүзү бар.

Сөздүн борпон, катуусу бар ташындуу,

Сөздүн тоону томкороорлук күчү бар. *С.Жусуев*

А.Акбаровдун «Адеп гимни» ыры элдик педагогикалык адеп-ахлакты чагылдырып турат.

Адамдын дилиндеги мөлтүр булак,

Адеп – бул бабалардан калган мурас.

Адебиң – жан дүйнөнүн күзгүсү ал,

Адеп – бул ким экенин айтып турат. *А.Акбаров*

Айтылган ар бир накыл кептин өзүнчө бир айтып бүткүс касиети бар. Ушул касиети менен накыл сөз мурастары муундан-муунга, атадан-балага аздектелип, өткөрүлүп берилип турган руханий байлык.

Мына ушундай сөз баккан, сөз кадырлаган инсандар кылымдан-кылымга кыргыз элинин көчүн улап келет. Атадан балага оозеки түрүндө сөздөрү жетип, учук улап келген: Токтогул ырчы, Жээренче чечен, Бука ырчы, Көкөтөй чечен, Жеңижок ырчы, Куйручук, Арстанбек, Көлдүк акелер тобу, Калыгул олуя ж.б. айткан санаттары, ойлору философиялык өзгөчө мааниси бар накыл кептерден.

Кыргыз элинин кылымдарга созулган маданий салтында да улуулар кичүүлөргө, аталар балдарга, өнөрпоздор калың элге тарбия берип, алар жүрүш-турушу, адеби, сүйлөгөн сөзү менен үлгү болуп, кийинки урпактар үчүн кам көрүп келген. Улутту улут катары сактап келген нерсе ошол аталар тарбиясы болгон да, “Аталар сөзү – акылдын көзү”, “Ата көргөн ок жөнөт, эне көргөн тон бычат”, “Аккан арыктан суу агат”, “Жатыны жаман жарыбайт”, “Ата сөзү – ар намыс”, “Атаны көрүп уул өсөт, энени көрүп кыз өсөт”, “Атаң барда эл тааны, атың барда жер тааны” ж.б. көптөгөн макал-ылакаптарды чыгарган [5, 147-б.].

Элдик дидактикалык чыгармалардын ичинен накыл сөздөрдүн, накыл кептердин өзүнчө орду болгон. Макал калктын көп жылдык тажрыйбасын, турмуштан алган ойлорун бир же эки сүйлөмдө жыйынтыктап айткан насаат болуп, Ж.Койчумановдун пикири боюнча “... биринчиден, жаш муундун акыл-эсин, билимин өстүрө турган маалымат берсе, экинчиден, ошол жаш муундун жакшы адам болуп өсүшүнө багыт көрсөткөн, б.а., жаш муунга таалим-тарбия берген ... макал-ылакаптар качандыр бир убакта жаралса да, азыркы жаңылануу доорунда да эскирбестен, жыл өткөн сайын жаңы күчкө, жаңы кудуретке ээ болуп, алардын таалим-тарбиялык мааниси улам барган сайын артылууда” [1, 6-б.]. Макалдардын уйкаштыгы жана ыргактуулугу аларды колдонууга ыңгайлаштырган жана эмоционалдык таасирдүүлүк күчүн жолорулаткан. Аны ар бир эле адам ар түрдүү кырдаал-шартта колдоно берген. Жөнөкөй эле бир макалдар балдардын тагдырына чоң мааниге ээ болуп, аны кийинки турмуштук жолу үчүн сабак болгон. “Салттуу кыргыз үй-бүлөсүндө балдарды тарбиялоодо алардын макал-ылакаптардын маанисин түшүнүүгө, балдардын курак жана психикалык өзгөчөлүгүнө ылайык жеткиликтүү болушуна кам көрүшкөн, бара-бара балдар өздөрүнүн сөздөрүндө макал-ылакаптарды колдонууга жана өздөрү да андай чыгармаларды токуп чыгууга жетиштирилген. Оюн бекемдөө үчүн, айтып жаткан идеясынын тууралыгын, айныгыс чындык экендигин аргументтөө үчүн сүйлөп жаткан кишилер сөзүндө макалдарды аралаштырган. “Сөз атасы – макал” деген насаат мына

ошондон калган, балдардын сөз атасын чечмелей билүүгө жетишүү процесси узак жана ырааттуу жүргөн, анын майнаптуу болушу үчүн бүткүл коомчулук, өзгөчө аксакалдар, туугандар, ата-эне кам көргөн. Макалдатып сүйлөгөн балдарга айлана-тегеректеги улуу кишилер башкача бир суктануу менен карап, аларды алкоого алган. Бир катар учурда макал-лакаптарда ой каймана айтылат, мисалы, “Айдаганы беш эчки – ышкырыгы таш жарат” деген макалда балдар эчки бул жаныбар эчки гана эмес экендигин, ал эчки аркылуу көп нерсе камтылгандыгын түшүнүшү керек болот, демек, мындай учурда балдар макал-ылакаптар аркылуу ой жүгүртүүсүн өстүрүп, бир же эки гана сапта эмне деген философиялык улуу ойлор камтылгандыгын келтирген” [4, 18-б.].

Кыргыз тилин жогорку окуу жайларында окутуунун сапатын жогорулатуу, өтүлүүчү сабактардын формасына, мазмунуна олуттуу өзгөрүүлөрдү киргизүү, сабак процессин азыркы мезгилдин талабына ылайык, кесиптик билим берүү муктаждыктарын чечүү инсандык касиетин калыптандыруучу компетенттүүлүктөрдү ар бир сабакта ишке ашыруу милдети турат.

“Эне тилин окутууну элдик педагогиканын негиздерине, элдик педагогиканын каражаттарына таянуу, колдонуу менен жүргүзүүнү активдештирүү – кыргыз тилин окутууга коюлуп жаткан азыркы талаптардын маанилүүлөрүнүн бири. Элдик педагогика – бул элдин өзү, анын кечээкиси, бүгүнкүсү жана эртеңкиси” [6, 190-б.].

Кыргыз тилин окутууда илимий педагогика, элдик педагогика жана элдик тил илими интеграцияланышы, алардын жол жоболору, ык жолдору менен социалдык суроо-талаптар, студент-жарандын кызыгуусу ж.б. айкалышта колдонулушу зарыл.

Кыргыз элдик педагогикасынын негиздери элдин каада-салтына, үрп-адатына, элдик улуттук оюндарында, өзгөчө элдик оозеки чыгармаларда берилип, сакталып, баркталып жана муундан-муунга ар түрдүү формада берилип келгендиги менен белгилүү. Ал эми элдик оозеки чыгармалардын элге кеңири тараганы, кыскалыгы жана нускалыгы, тактыгы жана таамайлыгы, эмоционалдуугу жана образдуулугу, таасирдүүлүгү жана тарбиялуулугу менен айырмалана тургандыгы макал-лакаптарда, накыл сөздөрдө, учкул сөздөрдө ж.б. белгилүү. Алар ар кандай турмуштук кырдаалдарда адамдарга туура жол көрсөтүп туруучу акылдын кенчи. Макал-лакаптар, накыл сөздөр, учкул сөздөр – элдик педагогикалык зарылдыгынан жаралган, сүйлөө маданиятына үйрөтүүнүн куралы. Маданияттуу сүйлөшүү биргелешип иштөөнү, алдыга максаттарды коюп талкуулоону, ишке ашырууну уюштурууга жана коомдун татыктуу адамы, атуул катары калыптануусуна, интеллектисинин өнүгүүсүнө жардам берет [6,28-б.].

Окуучуларды мектеп партасынан, жаш кезинен даярдоо менен айрыкчалардын кызыл тандай (оратордук) жөндөмүн калыптандыруу зарыл. Себеби алардын кебинин кыска-нускалуулугу, тууралыгы, көркөмдүүлүгү ал окуучунун чечендигине, далил, фактылар менен жүйөөлүү сүйлөөсүнө байланыштуу. Акыл калчап, мыкты маданияттуу сүйлөй билген адам ал акылдуу деп эсептелинет. “Сөз адамдын акылынан чыгат. Өнөрдүн эң баалуусу – сөз өнөрү, сөз октон өткүр, кылычтан курч”. Ал эми чыныгы акылмандык – акылман нускалар, куюлушкан ыргактар, макал-лакаптар, сөз берметтери, санат сөз, накыл кептер менен шөкөттөлүп турат. «... Азыркы учурда кыргыз сөзүнүн кутун, ажарын, назик ийкемдүүлүгүн жана терең ойлуулугун билүү бизге керек. Балким күнүмдүк жашообузда, ириде, акыл-оюбузду дагы байытууда, адеп-ахлагыбызды жакшыртууга жана журт, коом алдында адамдык парзыбызды аткарууга пайдасы тиер» - дейт К.Жусупов [2, 113-б.].

Ал эми сүйлөшүүнүн өзү – адамдын жаш курагына, билимине, маданиятына, түшүнүгүнө, акыл-эсине, атүгүл маанайына байланыштуу жүрүүчү өтөт татаал процесс. Ал процессти (сүйлөшүүнү) кандай жүргүзгөнүнө байланыштуу сүйлөөчүнүн ким экендигин билүүгө болот. Эгерде сүйлөөчү өз ой пикирин билдирүүдө сөз байлыгы аз болуп, өз сөзүндө макал-лакаптарды, учкул сөздөрдү, туруктуу сөз айкаштарын ж.б. колдонбой жупуну сүйлөсө, анын кеби кызыксыз болуп, угуучулар кызыкпай, сүйлөп жаткан адамдын өзүнө болгон сый-урмат да төмөн болот. Тескерисинче, пикир алышууда туруктуу сөз айкаштарын, салыштырууларды, накыл кептерди ыгы менен колдонуп айтылган кеп угуучуну өзүнө тартып, айтылып жаткан ой жеткиликтүү, кызыктуу жана элестүү болуп, айтуучуга болгон мамиле да жакшы жагына өзгөрөт. Ошондуктан кыргыз элинде «Тил – акыл-эстин сандыгы» деген макал айтылып калган. Ф.и.д., профессор Т.С.Маразыков макалдарды: «Түзүлүшү кыска, мааниси нуска, тоодой ойду томуктай сөзгө батырган, элдин чыгармачылыгын, акыл-эсин өстүрүүдө өтө кеңири колдонулган, байыркы көөнөргүс мурастар»²- деп баалап, макалдар өсүп келе жаткан жаш муундарды ата-бабалар тарабынан калыптанып келе жаткан сүйлөө маданиятына үйрөтүүчү окуу куралы деген тыянак чыгарат [3, 54-б.].

Коммуникативдүү окутууга негизделген кыргыз тили сабагында илимий педагогика, элдик педагогика жана элдик тил илимин интеграциялоо жарандардын социалдык кызыкчылыгы болгон сүйлөшүүгө карата компетенттүүлүгүн гана калыптандырбастан, ал инсанга багыттап билим берүүдө бир топ маселелерди чечүүгө жөндөмдүүлүгүн да арттырат.

Ал *ойлоонун ийкемдүүлүгү, тереңдиги, кенендиги, сынчылдыгы, ишенимдүүлүгү* касиеттерин ичине алат. Макал-лакаптар, накыл сөздөр грамматикалык талдоонун предмети, ой-жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн булагы, талашып-тартышуунун, талкуунун предмети, жазуу жумуштарынын тексти, темасы, ой-пикирин айтуунун булагы болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Койчуманов Ж. Элдик педагогиканын берметтери. Б., 1996. 6-9-бб.
2. Кыргыздар: Санжыра. Тарых. Мурас. Салт/Түзгөн К.Жусупов. Б., 1991. 2-том, 113-б.
3. Маразыков Т.С.- I китеп. –Б., 2005.54-б.
4. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. Б., 2011
5. Тургунбаева Ж.Ж. Адептүү инсанды калыптандыруу процессиндеги элдик макал-ылакаптардын тарбиялык функциялары. И.Арабаев ат.КМУнун “Жарчысы”, Б., 2011, 147-149-бб.
6. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы.- Б., 2009. 190-б.

Рецензент: фил.и.д., проф. Маразыков Т.С.

УДК 808

Кадырова Ш.

И. Арабаев атныдагы КМУнин профессору, фил.и.к.

АНГЛИС, КЫРГЫЗ (ОРУС) ТИЛДЕГИ АССИМИЛЯЦИЯ ПРОЦЕССИ

Ассимиляция процесси ар бир тилде өзгөчө орду бар, ассимиляция тилди үйрөнүүдө каталарды алдын алууга жардам берет. Бул макала чет тилинде так сүйлөө чеберчилигине байланышкан маселелерди аныктоого, фонетикалык жана фонологиялык көйгөйлөрдү